Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Hacettepe University Journal of Faculty of Letters
Haziran/June 2019 - *36*(1), 150-162
doi: 10.32600/huefd.432523
Hakemli Makaleler – Refereed Articles
Geliş tarihi / Received: 09.06.2018 Kabul tarihi / Accepted: 20.12.2018

Bulgaristan Türkü Göçmen Kadınlarının Öz-Kimlik İnşası*

The Self-Identity Construction of Bulgarian Turkish Immigrant Women

Gizem KILIÇLI**

Öz

Bu çalışma, Bulgaristan'da doğmuş, 1984 ile 1989 yılları arasında komünist rejim tarafından uygulanan benzer baskılara maruz kalmış, Türkiye'ye göç etmiş, bir süre Türkiye'deki yaşamı deneyimlemiş ve daha sonra Bulgaristan'a geri göç etmiş/etmek zorunda kalmış on dokuz Bulgaristan Türkü göçmen kadın ile Bulgaristan'ın Kırcaali şehrinde yapılan saha çalışmasına dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının sınırın iki yakasındaki deneyimlerinin öz-kimlik oluşumları üzerindeki etkisini araştırmaktır. Sınırın iki yakasındaki deneyimler adı altında, ilk olarak, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının, komünist rejimin zorunlu çalışma politikası ile şekillenen iş deneyimlerine ve çalışan, eş veya anne olarak çifte yüke maruz kalıp kalmadıklarına da odaklanılacaktır. İkinci olarak, Türkiye Devleti tarafından söz konusu göçmenlerin soydaş, yasal göçmen veya yasadışı göçmen olarak görülmeleri üzerinden şekillenen farklı göç deneyimleri üzerinde durulacaktır. Son olarak ise, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının Bulgaristan'a geri dönüş deneyimleri istemli göç/istemsiz göç ayrımı üzerinden detaylandırılacaktır. Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının istemli ya da istemsiz geri dönüş deneyimleri, onların Bulgaristan'da kendi kimliklerini nasıl algıladıklarını ortaya çıkaracaktır. Saha çalışmasının sonuçları göstermiştir ki, bireylerin anavatan algıları göz önünde bulundurulduğunda, anavatanın kesin ve değişmez bir tanımı olması imkânsızdır. Bu imkânsızlık, Türkiye'ye göç ettikten sonra Bulgaristan'a geri dönüş yapan kadınların, bu dönüşü istemleri doğrultusunda yapıp yapmadıkları ile yakından ilişkilidir. Bulgaristan'a istemli olarak dönenler Bulgaristan'ı anavatanları olarak görürken, istemleri dışında geri dönüş yapanlar için ise anavatan Türkiye'dir. Sonuç olarak, sabit bir Bulgaristan Türkü göçmenliği ve kadınlığı olmadığı gibi, söz konusu kadınların sabit bir kimlikleri de yoktur. Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının, doğdukları ülkenin politik yapısına, Türkiye Devleti'nin göçmenlere karşı değişen tutumuna, bahsi geçen kadınların Bulgaristan'a istemli/istemsiz geri dönüş yapmış olmalarına ve son olarak da şu an yaşadıkları ülkede, yani Bulgaristan'da, kendilerini nasıl algıladıklarına bağlı olarak değişiklik gösteren birçok farklı kimlikleri vardır. Bu çalışma, Bulgaristan Türkü göçmen kadınları hakkında herhangi bir genelleme yapmanın imkânsızlığını gözler önüne sererek antropoloji disiplininde tikel etnografyanın önemini göstermiş olacaktır.
Anahtar sözcükler: Bulgaristan Türkleri, öz-kimlik inşası, çifte yük, yasadışı göç, istemsiz göç, anavatan algısı.

Abstract

This research is based on the fieldwork that was conducted with nineteen Bulgarian Turkish immigrant women in the Kardzhali district of Bulgaria. These women were born in Bulgaria, exposed to similar oppressions by the communist regime between 1984 and 1989, migrated to Turkey, experienced the life in Turkey for a while, and, then, returned/forced to return to Bulgaria. The aim of the research is to analyze the effects of Bulgarian Turkish immigrant women's experiences on the two sides of the border on their self-identity construction. Firstly, I will focus on their working experiences with respect to compulsory labor under the communist regime, as well as on whether or not they were exposed to "double burden" as workers, wives, and mothers. Secondly, the differences in their migration experiences in Turkey depending on their being perceived by the Turkish state as soydaş, legal immigrant, or illegal immigrant will be elaborated. Lastly, Bulgarian Turkish immigrant women's return experiences to Bulgaria, which were shaped by the nature of their return, i.e. voluntarily or not, will be explicated. Their voluntary or involuntary return experiences will highlight how they perceive themselves in Bulgaria. The results of the fieldwork show that

* Bu çalışma, yazarın 2017 yılında yazdığı yayımlanmamış yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

** Doktora Öğrencisi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, e-posta: gizkilicli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5237-2418

when the individuals' perception of homeland is taken into consideration, it is impossible to give an exact and unchanging definition of homeland. This impossibility is closely related to whether those women who returned to Bulgaria after migrating to Turkey returned to Bulgaria voluntarily or not. While those who returned to Bulgaria voluntarily see Bulgaria as their homeland, Turkey is the homeland for those who returned to Bulgaria involuntarily. To conclude, there is no permanent conception of the Bulgarian Turkish immigrant nor the permanent identity of Bulgarian Turkish immigrant women. There are many different identities that were assigned to them depending on the political conditions of where they were born, as well as on the changing attitude of the Turkish-state towards its immigrants, their voluntary or involuntary return to Bulgaria, and how they perceived themselves in the country where they are currently living. This research reveals the impossibility of making generalizations about Bulgarian Turkish immigrant women. Accordingly, this research also shows the importance of ethnography of particular for the discipline of anthropology.

Keywords: Bulgarian Turks, self-identity construction, double burden, illegal migration, involuntary migration, homeland perception.

Giriş

James Clifford'ın da dediği gibi, "etnografik gerçekler kısmi ve tamamlanmamıştır" (1986, s. 7). Etnografinin kısmi doğası, kültür konseptinin ötesine geçmemiz gerektiğini göstermektedir; çünkü kültür "homojenlik," "zamansızlık" ve "bütünlük" gibi çağrışımları beraberinde getirmektedir (Abu-Lughod, 1991, s. 154). Bu çağrışımlar, etnografi yaparken genelleştirme yapmamıza sebep olmakta; genelleştirme yapmak ise, etnografinin kısmi doğasını göz ardı ettiğimiz anlamına gelmektedir. Örneğin, Türkiye'de *sabit ve tek bir* kültürün [the culture] olduğunu varsaymak, alt kültürlerin ötekileştirilmesine sebep olmakla birlikte, başka genelleştirmeler yapmanın da önünü açacaktır; *sabit ve tek bir* Türk kadınlığı [the Turkish womanhood] veya sınırları keskin hatlarla çizilmiş bir Türkiyeli göçmen prototipi [the Turkish immigrant] gibi. Dolayısıyla, antropologlar kültüre *karşı* bir tutum izleyerek yazmalıdırlar.

Bu çalışma, *sabit bir* kültüre ve onun yarattığı tüm genellemelere karşı bir tutumla, kültüre karşı yazmanın bir stratejisi olan tikel etnografya metodu izlenerek, *sabit bir* Bulgaristan Türkü göçmen kadını olmadığının kabulü ile yapılmıştır. Aksini kabul etmek, kadınların *kısmi* kimliklerini yok saymaktır (bkz. Abu-Lughod, 1990). Örneğin, mülakat yapılan kadınların Türkiye'ye göç etme yılları değişiklik göstermektedir. Kişilerin göç ettikleri yıllara bağlı olarak çeşitlilik gösteren göç deneyimleri, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlar hakkında yerleşmiş bazı varsayımları gözden geçirmemizi sağlayacaktır. Diğer bir ifadeyle, tikel etnografya ile *bireyin* deneyimlerine odaklanarak, genelleştirme yapmadan, "geleneksel sosyal bilim açıklamaları"nın yerleşik düzeni sarsılabilecektir (Abu-Lughod, 1991, s. 153). Sonuç olarak, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının anavatan algılarına dair yapılan analiz, tikel etnografyanın yardımı ile göstermiştir ki, *sabit bir* Bulgaristan Türkü göçmen kadını olmadığı gibi, söz konusu kadınların *sabit bir* kimlikleri de yoktur. Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının, doğdukları ülkenin politik yapısına, Türkiye Devleti'nin göçmenlere karşı değişen tutumuna, bahsi geçen kadınların Bulgaristan'a istemli/istemsiz geri dönmüş olmalarına ve son olarak da şu an yaşadıkları ülkede, yani Bulgaristan'da, kendi kimliklerini nasıl algıladıklarına bağlı olarak değişiklik gösteren *birçok farklı* kimlikleri vardır.

Bulgaristan Türklerinin Tarihi

Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü ve Bulgaristan'ın Bağımsızlığı

Türklerin Bulgaristan topraklarındaki tarihi 14. yüzyılın sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'ı fethi ile başlamış, birçok Türk fetihten sonra Anadolu'dan Balkanlara yerleştirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki egemenliğine son veren ve Bulgar ulus-devletinin kurulmasına neden olan Rus-Türk Savaşı'ndan önce, Türk nüfusu Bulgar nüfusunun önüne geçmiştir (Şimşir, 1990, s. 159-161). Ancak Balkan devletlerinin kurulması ile birlikte etnik farklılıklar sorun olarak görülmeye başlanmıştır. Bunun en önemli sebebi ise kurulan devletlerin izlediği "tek-ulus siyasi programı"dır (Vasileva, 1992, s. 344-345). Bulgar ulus-devletinin—Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası olarak nitelendirilebilecek—çok uluslu, çok dinli ve çok dilli karakteri, tek-ulus düşüncesini siyasi bir program olarak izlemenin sanıldığı

kadar kolay olamayacağını gözler önüne sermiştir. Bu sebepledir ki, tek-ulus düşüncesi, Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göçünü tetiklemiştir. Tüm göç dalgalarına rağmen, Bulgaristan'da yaşayan Türk nüfusu azımsanmayacak sayıda kalmış, Türkler Bulgaristan'daki en büyük etnik azınlık olmuştur. Hakları Berlin Antlaşması (1878) ve Helsinki Nihai Anlaşması (1975) ile korunan etnik azınlığın din, dil, etnik ve kültürel farklılıkları tanınmaya başlanmış ve Türkler kendi kimliklerini açıkça gösterebilecekleri kültürel ve dini kurumlar kurabilmiştir (Şimşir, 1990, s. 161-163). Her ne kadar 1930'lar Bulgar azınlığın Makedonya, Trakya ve Dobruca'da yaşadıkları sorunlar dolayısıyla Bulgar ulusalcılığının artmasına, anti-Türk ve anti-Müslüman ideolojilerin hız kazanmasına, 1930'ların başında Bulgar çoğunluk ve Türk azınlık arasında sorunların çıkmasına, 1930'ların ortasında Bulgaristan hükümetinin azınlıklara bazı yaptırımlar uygulamasına (Türk okullarının, gazetelerinin, parlamenterlerin ve belediye başkanlarının sayısının azalması gibi) ve tüm bunların sonucunda Bulgarlarda milliyetçiliğin artması gibi Türklerde de etnik bilincin artmasına sahne olsa da, Bulgaristan'ın bağımsızlığından 1944 yılına kadar Bulgarlar ile görece özerk olan Türkler arasında çok ciddi bir çatışma yaşanmamıştır (Höpken, 1997, s. 63-64; Zhelyazkova, 2001, s. 287).

Ayrıca, komünist rejimden (1946-1990) önce, Türkler ile ilgili yönetimsel, dini ve hukuksal konularda Müftülük Ofisi ve dini mahkemeler sorumlu olmuştur. Türkler, az gelişmiş, kapalı ve dini gruplar olarak kırsal bölgelerde yaşamış ve çocuklarını Bulgaristan Devleti'nden finansal destek alamayan kendi okullarına göndermişlerdir. Çoğunlukla dini eğitim veren bu okullar, Türkçenin öğretilip Bulgarcanın öğretilmediği, dolayısıyla Türkleri toplumdan izole eden kurumlardır. Bu dönemde, dini farklılıklar teşvik edilmiştir; çünkü Bulgaristan Devleti Müslüman nüfusun seküler toplumun içine girmesini engellemek istemiştir. Bu sebepledir ki ne entegrasyon ne asimilasyon ne de azınlıkların iç işlerine müdahale devletin gündeminde olmuştur. Türkçe yer isimlerinin Bulgarca ile değiştirilmesi ve camilerin zarara uğratılması gibi durumlar söz konusu olsa da Türklerin dini ve kültürel özerkliği devam etmiştir. Bununla birlikte, her ne kadar Bulgaristan Devleti'nin Türklerin seküler eğitimine desteği az olsa da okullarda Bulgarcanın ve Bulgaristan tarihinin öğretildiği derslere yer verilmeye başlanmış, fakat okuma oranının düşüklüğü ve Türk dini liderlerinin etkisiyle dini kimlik, Türkler arasında seküler ulus bilincini baskılamıştır (Dimitrov, 2000, s. 4; Höpken, 1997, s. 56-62; Zhelyazkova, 2001, s. 286-287).

Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin Kurulması ve "Yeniden Doğuş Süreci"

1946 yılında kurulan Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin ilk anayasasının da belirttiği üzere, azınlıkların hakları tanınmış ve korunmuş; komünist rejim öncesi dönemin aksine, Türkleri Komünist Parti'nin amaçları doğrultusunda çalışan seküler bireylere dönüştürmek amaçlanmış, Türklerin eğitim ve kültür düzeylerini arttırmak adına bazı gelişmeler yaşanmış ve sosyalist bilincin Türklerin izolasyonunu engelleyeceği düşünülmüştür (Eminov, 1997, s. 5; Höpken, 1997, s. 64; Mahon, 1999, s. 155; Parla, 2003, s. 562). Eğitim ve kültür hayatlarındaki gelişmelere rağmen, Türkler dini özgürlük bağlamında bazı zorluklarla karşılaşmışlardır: dini okulların sekülerleşmesi, okullarda Kur'an öğretilmesinin ve şalvar giyilmesinin yasaklanması, cenaze törenlerinin değiştirilmesi gibi. Tüm bu değişimler, Bulgaristan Türkü kadınlarını da etkilemiştir. Komünist rejimin bir gereği olarak kadınların da iş gücüne katılmaları, Türklerin muhafazakâr yapısını değiştirmeye başlamıştır (Höpken, 1997, s. 65-68). Buna ek olarak, Türk toprak sahipleri topraklarının kamulaştırılmasına karşı çıkmışlardır (Parla, 2009, s. 757). Tüm bu değişimlerin bir sonucu olarak, 1950 ile 1951 yılları arasında yaklaşık 155.000 Bulgaristan Türkü Türkiye'ye göç etmiştir (Poulton, 1991, s. 120).

1950'lerdeki göçten sonra, Komünist Parti, "komünist ulusalcılık" adı altında yeni bir politika benimsemiştir. Bu politika ile yalnız dini özgürlükler değil, Türklerin ve Müslümanların *ayrı kimlikler* oluşturmaları da engellenmiştir (Höpken, 1997, s. 67). 1956 yılı, rejim kurulduğundan beri benimsenen "sosyalist enternasyonalizm"in sonu olmuş ve homojen bir ulus fikri güçlenmiştir. Benimsenen bu yeni politika, 1960'larda Pomakları hedef almış, 1970'lerde devam etmiş ve 1984 yılında Türklerin isimlerinin Bulgarca isimlerle değiştirilmesi ile doruk noktasına ulaşmıştır (Eminov, 1997, s. 5, 84; Höpken, 1997, s. 67; Karpat, 1990, s. 4). Bulgaristan, etnik azınlıkların adını değiştirmeyi bir tür asimilasyon politikası olarak benimseyen ilk komünist devlet olmuş ve benimsenen bu politika "Yeniden Doğuş Süreci" olarak

adlandırılmıştır (Dimitrov, 2000, s. 2). Yeni isimlerini almayı kabul etmeyenler Belene Çalışma Kampı'na gönderilmiş, sürgün edilmiş, yaklaşık 250 Türk siyasi suçlu olarak Aralık 1984 ile Mart 1985 yılları arasında hapishaneye girmiş, kamu alanlarında Türkçe konuşmak, Türkçe gazeteler ve radyo yayınları, Türkçe müzik, geleneksel kıyafetler giymek, sünnet ve oruç tutmak yasaklanmış, İslami yapılar zarar görmüştür. Müslümanlar ve Hristiyanlar aynı mezarlığa gömülmüş ve her iki dinin mensuplarının cenaze törenleri seküler ve sosyalist olacak şekilde değiştirilmiş, ölü yıkama pratikleri halk sağlığına tehdit oluşturduğu gerekçesi ile kaldırılmış, mezar taşlarındaki Türkçe ve Arapça isimler Bulgarca ve Slav kökenli isimler ile değiştirilmiş, 8 – 10 kişilik gruplar halinde toplanmak, ülke dışına çıkmak yasaklanmıştır (Amnesty International Report, 1986, s. 272-273; Crampton, 1997, s. 209; Elchinova, 2005, s. 96; Eminov, 1990, s. 203-204; Eminov, 1999, s. 41; Höpken, 1997, s. 70; Karpat, 1990, s. 1; Laber, 1987, s. 3; Mahon, 1999, s. 158; Parla, 2003, s. 567; Poulton, 1991, s. 132, 136, 138). Sonuç olarak, 1980'ler Bulgaristan'ı "ifade, din, seyahat, toplanma ve örgütlenme özgürlüğü" gibi temel insan haklarının ihlaline sahne olmuştur (Laber, 1987, s. 4). Bu ihlal, Bulgaristan Türklerinin 1989 yılında Türkiye'ye göçünü tetiklemiştir (Nitzova, 1997, s. 732; Vasileva, 1992, s. 342).

1989 Zorunlu Göçü

"Yeniden Doğuş Süreci"nin başarısızlığının iki nedeni vardır. İlki, modernleşme adı altında uygulanan şiddettir. İkincisi, toplumun homojenleştirilmesi ne Türkler tarafından ne de Bulgarlar tarafından benimsenmiştir; çünkü iki grup da kendilerine has kimliklerini kaybetmek istememiş, kültürel özellikleri ile çizdikleri sınırları kaybetmelerine yol açacak her türlü girişime karşı gelmişlerdir (Elchinova, 2005, s. 96-97). Magdalena Elchinova'nın da dediği gibi, "Yeniden Doğuş Süreci" her iki toplum tarafından da *"Bulgarlar ve Türkler, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında uzun zamandır devam eden geleneklerin"* bir dönüşümü olarak görülmüştür (2005, s. 88). Demokrasisi ile ilgili şüpheler uyandıran süreç sonunda Bulgaristan, uluslararası arenada soyutlanmış; Birleşmiş Milletler, Avrupa Adalet Divanı ve İslam Konferansı Örgütü tepkilerini göstermiş, Orta Doğu ve Batı ülkeleri ile ilişkisi zedelenen ülkenin ekonomisi de kötü yönde etkilenmiştir (Crampton, 1997, s. 209; Höpken, 1997, s. 71; Vasileva, 1992, s. 346-347). Sonuçta, Todor Zhivkov (1954 yılından 1989 yılına kadar Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin lideri), *"Türkiye, sınırlarını Müslümanlar dâhil olmak üzere Bulgar vatandaşlarına açarak demokrasisini kanıtlamalıdır"* sözü ile yeni bir göç dalgasını tetiklemiş ve 369,839 Bulgaristan Türkü 1989 yılının Haziran ve ağustos ayları arasında Türkiye'ye göç etmiştir (Elchinova, 2005, s. 87). Fakat göç edenlerin sayıca çokluğu Türkiye'nin kapılarını kapatmasına neden olmuş, 13.000'den fazla Bulgaristan Türkü sınırı geçemediği için Bulgaristan'a geri dönmek zorunda kalmıştır (Poulton, 1991, s. 159). Daha sonra Türkiye, sınırda bekleyen Türklerin sayısını azaltabilmek amacıyla, altı aylık süre içinde üç ay Türkiye'de kalmalarına izin veren vize uygulamasını başlatmıştır (Kasli ve Parla, 2009, s. 203).

Türkiye'ye göç edebilen Bulgaristan Türkleri bazı sorunlarla karşı karşıya kalmış; bu da Türkiye'de yeni bir hayat kurabilmelerini zorlaştırmış, Bulgaristan'a geri dönüşü tetiklemiştir. Bu sorunları, Türkiyeli Türkler ile Bulgaristan Türkleri arasındaki siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel farklar oluşturmuştur. Her ne kadar uyum süreci iş, yaş ve eğitim seviyesine göre değişiklik gösterse de Bulgaristan Türkleri, Türkiye Devleti tarafından soydaş olarak adlandırılsa da (kucaklanmış olsa da), yerel halk tarafından "yabancı" gibi görülüp, göçmen olarak adlandırılmışlardır (Vasileva, 1992, s. 349). Eğitim düzeylerine rağmen yarı zamanlı vasıfsız işlerde çalışmaya mahkûm olmuş, yerel halktan daha az para kazanmış ve yerel halkın işlerini çalan kişiler olarak görülmüşlerdir. Bulgaristan'da Türkçe konuşmak oldukça yaygın olmasına rağmen, dildeki küçük farklılıklar süreci zorlaştırmış, hatta Bulgaristan Türklerinin çeşitli ayrımcılıklara maruz kalmalarına ve dışlanmalarına sebep olmuştur. Dahası, Bulgaristan Türkleri sosyalizm altında homojen bir sosyo-ekonomik ortamda yaşarken, Türkiye'de katmanlı, insanlar arasındaki sınırların mal-mülk, eğitim ve sosyal statü ile çizildiği bir ortamı ve kapitalist ekonomiyi deneyimlemek zorunda kalmışlardır (Elchinova, 2005, s. 103-105; Höpken, 1997, s. 71; Parla, 2003, s. 562, 567).

Tüm bunlara ek olarak, toplumsal cinsiyet rollerinin de uyum sürecinde etkisi olmuştur. Bulgaristan Türkleri, Bulgaristan'da eşlerine ve kızlarına karşı tutumları göz önünde bulundurulduğunda, muhafazakâr olarak nitelendirilirken; Türkiye'de "kabul edilemez bir biçimde liberal" olarak değerlendirilmişlerdir

(Elchinova, 2005, s. 105). Bunun sebeplerinden biri, Bulgaristan Türkü göçmen kadınların çalışma hayatına katılmalarıdır. Komünist rejimin bir sonucu olarak kadının çalışması, Bulgaristan Türkleri için son derece doğaldır. Bir sonraki bölümde detaylandırılacağı gibi, kadınların çalışması komünist rejim tarafından teşvik edilse de aynı sistemin onlardan hem eş hem de anne olarak beklentileri olmuş; böylece söz konusu kadınlar "çifte yüke" maruz kalmışlardır. Fakat çifte yüke rağmen rejim, kadınlara hem eğitim hem de iş anlamında bazı fırsatlar sunmuştur (Parla, 2009, s. 754-758). Bulgaristan Türkleri, göç sonrası karşılaştıkları ekonomik problemlerin üstesinden kadın-erkek beraber çalışarak gelmişlerdir. Fakat Türkiye'de yerel halk tarafından kadının çalışması pek hoş karşılanmamış; bu durumun yerleşik normları bozduğu, "yeterince ahlaki" veya "yeterince dini" olmadığı ileri sürülmüştür (Elchinova, 2005, s. 105). Sonuç olarak, Bulgaristan Türkleri *tekrar* azınlık konumuna düşmüş; çözülemeyen bir paradoks gibi, Bulgaristan'dayken etnik kimliklerinden dolayı, Türkiye'deyken ise Bulgar oldukları söylenerek dışlanmışlardır. Bu da "anavatan"larında hüsrana uğramalarına sebep olmuştur (Parla, 2003, s. 563). Türkiye'deki yaşam deneyimlerine Bulgaristan'daki siyasi değişimler de eklenince, 154,937 Bulgaristan Türkü (1989 yılında göç edenlerin yaklaşık yarısı) Bulgaristan'a geri dönmüştür (Elchinova, 2005, s. 87).

Komünist Rejimin Yıkılması ve Bulgaristan'a Geri Dönüş

"Yeniden Doğuş Süreci" nedeniyle Zhivkov hem uluslararası arenada hem de ülke içinde yalnız kalmış, Moskova "Bu Bulgaristan'ın ulusal sorunudur" demiş, Dışişleri Bakanı "Yeniden Doğuş Süreci"nin Bulgaristan'ı lekelediğini beyan etmiş, Zhivkov 10 Kasım 1989'da istifa etmiş ve 18 Ocak 1990'da "etnik düşmanlık ve nefrete teşvik"ten tutuklanmıştır (Crampton, 1997, s. 215; Poulton, 1991, s. 165). Zhivkov'dan sonra, komünist rejim sonrası ilk hükümet, Bulgaristan'a geri dönen Türklerin hayatını kolaylaştırabilecek hatta dönmelerini teşvik edebilecek bazı uygulamalarda bulunmuştur. Türkler isimlerini geri almış, yeni kimliklerini kabul etmedikleri için hapishaneye gönderilenler serbest bırakılmış, camiler açılmış, sünnet olmak, dini yayım yapmak serbest olmuş, İslam enstitüleri kurulmuştur (Eminov, 1999, s. 42; Nitzova, 1997, s. 733; Poulton, 1991, s. 169; Vasileva, 1992, s. 347; Zhelyazkova, 2001, s. 296). Okullarda Türkçe dersleri verilmeye başlanmış; fakat bu durum, milliyetçiler arasında hoş karşılanmamış ve "azınlıkların ya asimile edilmesinin ya da göç etmesinin" gerekliliği, azınlıklara kültürel hakların geri verilmesi sonucunda Bulgar kültürünün zarar göreceği ve Türkler ile Bulgarlar arasındaki yüksek doğum oranı farkı göz önünde bulundurulduğunda karasal bütünlüğün bozulacağı, Bulgaristan'ın Türkleşeceği ve İslamileşeceği dile getirilmiştir (Eminov, 1997, s. 19-20). Tüm bunlara karşın, yeni hükümet etnik çatışmaların ülkeyi istikrarsızlaştırdığını, insan hakları ihlalinin rejimin yıkılmasında etkili olduğunu söylemiş ve azınlık hakları ülke gündemindeki yerini almıştır (Nitzova, 1997, s. 732-733).

Bununla birlikte, yeni hükümet resmi dilin Bulgarca olduğunu belirterek hem milliyetçileri sakinleştirmeyi hem de hükümetin özerklik ve ayrılma karşısındaki tutumunu göstermeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, yeni anayasada azınlıkların hakları *kolektif haklar* olarak değil, *bireysel haklar* olarak korunmaya başlanmıştır. Siyasi kampanyaları Bulgarca yapmak zorunlu hale gelmiş; her ne kadar Türkçe eğitim müfredata girse de seçmeli ders olarak okutulmuş, "Bulgar ulusal menfaatlerine" karşı olduğu gerekçesi ile orduda Türkçe ikinci dil olarak temsil edilmemiştir (Eminov, 1997, s. 20; Eminov, 1999, s. 49; Höpken, 1997, s. 79; Nitzova, 1997, s. 734).

Sonuç olarak, Bulgaristan Türklerinden bazıları 1989 yılında Türkiye'ye göç etmiş, bazıları soydaş olmayı birkaç yıl hatta birkaç ay farkla kaçırmış, bazıları göçten sonra bir daha hiç Bulgaristan'a gitmemiş, bazıları iki ülke arasında yaşamaya mecbur bırakılmıştır. Bazıları ise Türkiye'ye göç etmiş ve bir süre sonra Bulgaristan'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Bir sonraki bölümde, Bulgaristan'da doğmuş, 1984 ile 1989 yılları arasında komünist rejim tarafından uygulanan benzer baskılara maruz kalmış, Türkiye'ye göç etmiş, bir süre Türkiye'deki yaşamı deneyimlemiş ve daha sonra Bulgaristan'a geri göç etmiş/etmek zorunda kalmış on dokuz Bulgaristan Türkü göçmen kadın ile Bulgaristan'ın Kırcaali şehrinde yapılan saha

çalışması referans alınarak, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının sınırın iki yakasındaki deneyimlerinin öz-kimlik oluşumlarına etkisi irdelenecektir[1].

Sınırın İki Yakasındaki Deneyimler Üzerinden Öz-Kimlik İnşası

Sınırın iki yakasındaki deneyimler adı altında, ilk olarak, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının, komünist rejimin zorunlu çalışma politikası ile şekillenen iş deneyimlerine ve çalışan, eş veya anne olarak çifte yüke maruz kalıp kalmadıklarına odaklanılacaktır. Unutulmamalıdır ki, çifte yüke maruz kalmak sadece komünist rejimin bir getirisi değildir. Dolayısıyla, çifte yük bağlamında, söz konusu kadınların Türkiye'deki deneyimleri de irdelenecektir. İkinci olarak, Türkiye Devleti tarafından soydaş, yasal göçmen veya yasadışı göçmen olarak görülmeleri ile ilişkili göç deneyimleri üzerinde durulacaktır. Son olarak, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının Bulgaristan'a istemli/istemsiz geri dönüş deneyimlerinden bahsedilecektir. Sonuç olarak, üç farklı zaman dilimine yayılan sınırın iki yakasındaki deneyimlerin, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının öz-kimlik oluşumuna etkisi analiz edilecektir.

Çalışan, Eş ve Anne Olmak

Komünist rejim altında, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının öz-kimlikleri çalışan, eş ve anne olarak inşa edilmiştir. Komünist rejim sadece erkekleri değil, kadınları da iş gücüne katılmaya zorlamış ve bunu "kadınları özgürleştirmek" adı altında yapmıştır (Ghodsee, 2004, s. 25-26). Fakat kadınlar ve erkekler ev işleri ve çocuk bakımı gibi bazı ev içi sorumlulukları aralarında eşit olarak paylaşmadıklarında, ev dışı çalışma özgürlüğe değil ancak çifte yüke tekabül eder. Ev işleri ve çocuk bakımının tek sorumlusu olan söz konusu kadınlar, kimliklerini toplumun beklentisi doğrultusunda eş ve anne olarak kurarken, hem ev içi sorumluluklar konusunda yalnız kalmış olmaktan hem de komünist rejimin getirisi olan zorunlu çalışmadan dolayı, kimliklerini çalışan kadın olarak kuramamışlardır. Kırcaali'de mülakat yapılan Bulgaristan Türkü göçmen kadınlardan bazıları çifte yüke değil, üçüncü bir yüke de maruz kaldıklarını dile getirmişlerdir. Komünist rejim, Kırcaali'nin köylerinde yaşayan Bulgaristan Türkü kadınları, başka bir işe sahip olmalarına rağmen, tütün işçisi olarak da çalışmaya zorlamıştır. Sonuç olarak, ikinci iş olarak tütünde çalışan ve eşlerinden yardım alamayan kadınlar tütün işçiliğini omuzlarında üçüncü bir yük olarak değerlendirmektedir. Bulgaristan'da iki işte birden çalışmış, bu sebeple hem ev dışı hem de ev içi çalışmayı yük olarak değerlendirmiş, Türkiye'de ise sadece bir işte çalışmış bir Bulgaristan Türkü göçmen kadınının Bulgaristan ve Türkiye deneyimi şu şekildedir:

> Benim [Bulgaristan'da] iki işim vardı. Hem tütün işçisi olarak çalışırdım hem de okulda hademelik yapardım. Tütünde çalışmak zorunluydu. Çalışmazsam beni okuldaki işimden kovarlardı. Öğle yemeği için çocukları okula getirirdim. Zamanım yoktu ki onlara yemek hazırlayayım. Çocuklara bakmak, evi toplamak, akşam yemeğini hazırlamak, bulaşıkları yıkamak zorundaydım. Gece yarısına kadar çamaşır yıkardım. Eşim çok nadir yardım ederdi. Hala bilmem, gönüllü olarak mı yaptı bu yardımları. Türkiye'de ise rejim değil ama maddi zorluklar zorladı beni çalışmaya, ama tek bir işte çalışırken ev işlerinden şikâyet etmezdim.

Ev hayatının sorumluluklarını eşleri ile paylaşan kadınlar ise, kimliklerini sadece anne ve eş olarak değil; aynı zamanda da çalışan olarak kurabilmişlerdir. Ev işleri ve çocuk bakımı gibi sorumlulukları eşleri ile eşit paylaşan kadınların aktardıklarına göre, erkekler kendilerini çalışan, eş ve baba olarak

[1] 10 Nisan – 10 Mayıs 2017 tarihleri arasında, yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat tekniği ile Bulgaristan'ın Kırcaali şehrine bağlı *Yaylacık* (Visoka Polyana), *Yelciler* (Zhinzifovo), *Çiftlik* (Zbor), *Sürmenler* (Shiroko Pole), *Sofular* (Madrets), *Çepelce* (Kokiche), *Hamzalar* (Dobrinovo) köylerinde görüşme yapılan Bulgaristan Türkü göçmen kadınlardan en genci 1970 doğumlu, en yaşlısı 1936 doğumludur. Çoğu ortaokul mezunudur ve Bulgaristan'da tütün işçisi olarak çalışmıştır. Türkiye'de kalma süreleri değişiklik göstermektedir; en kısa kalma süresi üç hafta, en uzun kalma süresi 28 yıldır. Mülakatlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Kılıçlı, 2017.

değerlendiriyor, kadınlar ise ev dışı çalışmayı ne çifte yük ne de üçüncü bir yük olarak algılıyordur. Sonuç olarak, onlar için ev dışı çalışmanın tanımı özgürleşmedir:

> Eşim her zaman beni destekledi. Göç etmek kesinlikle travmatik bir şey ve biz bunun üstesinden beraber geldik. Çok yoğun olduğumda, çocuklara eşim bakardı. Onlara yemek hazırlardı. Ben de aynı şekilde. Hala da yardım eder. Burada [Bulgaristan'da] otel açma fikri benimdi. Aylarca tartıştık, biz yapabilir miyiz diye. Biz bu hayatın tüm sorumluluklarını paylaşıyoruz.

Bu demek değildir ki, kadınların çifte yüke maruz kalma durumu sadece komünist rejim ile sınırlıdır. Kadınlar, yaşadıkları ülkenin siyasi yapısından bağımsız olarak da çifte yüke maruz kalmaktadır (bkz. Hochschild ve Machung, 2012). Aşağıdaki iki alıntıdan anlaşılacağı üzere, söz konusu kadınların Türkiye deneyimleri, onların Türkiye'de de çifte yüke maruz kaldıklarını, fakat maruz kaldıkları çifte yükün sosyal ve ekonomik etkenlere göre farklılaştığını göstermiştir:

> Türkiye'ye göç edene kadar köyden dışarı çıkmadım. Köyde de sadece tütünde çalışabiliyordun. Ektiğimiz tütün için devletin verdiği para ile geçinmek zorundaydık. Ama Türkiye'de durum farklı. Bulaşıkçı olarak çalıştım ama daha çok kazandım. Ne kadar çok kazanırsan, ev işlerinden o kadar az şikâyet edersin.

> Komünist rejim boyunca, tütün işçisi olarak çalıştım ve sigortam vardı. Bu benim için çok önemli. Türkiye'ye göç ettikten sonra inşaatlarda çalıştım. Patronum beni sigortasız çalıştırdı çünkü işe ihtiyacım vardı, çünkü göçmendim. Türkiye'de de Bulgaristan'da da ev işleri benim sorumluluğumdaydı. Bunu hiçbir zaman kötü bir şey olarak algılamadım. Bulgaristan'da çalışmak bana öz güven verirdi ve kendimde her şeyi yapabilecek gücü bulurdum. Türkiye'de ise çalışmamın karşılığını alamadım. Bu da beni her şeye karşı gönülsüz yaptı.

Sonuç olarak, *farklı* deneyimler, bazen sadece eş ve anne olarak, bazen ise çalışan, eş ve anne olarak kurulan *farklı* kimlik oluşumlarına sebep olmuş; farklı kimlik oluşumları da *sabit bir* göçmenlik ve kadınlık olmadığını göstermiştir. Hemen hemen benzer süreçlerden geçmiş kadınların farklı kimlik oluşumlarını ancak bireysel deneyimlere odaklanarak anlamlandırabiliriz; bu da ancak tikel etnografya ile mümkün olmaktadır.

Soydaş, Yasal Göçmen ya da Yasadışı Göçmen Olmak

Bulgaristan'da çalışan, eş ve anne olarak kurulan kimlikler, Türkiye'ye göç ettikten sonra soydaş, yasal göçmen veya yasadışı göçmen olarak kurulmuştur. Türkiye'ye 1989-Zorunlu Göçü ile göç edenler soydaş olarak kabul edilmiş, dönemin başbakanı Turgut Özal tarafından anavatana davet edilmiş ve bir süre sonra vatandaşlık hakkı kazanmıştır (Danış ve Parla, 2009, s. 139). Bu noktada göçmenler arasında yasallık üzerinden bir ayrım yapmak önemlidir; çünkü bu ayrım göçmenlerin devlet tarafından finansal destek alıp almadıklarını belirlemektedir. Fakat soydaşlık da kendi içinde değişiklik göstermekte ve mülakat yapılan on dokuz kişiden on ikisi 1989-Zorunlu Göçü ile göç etmiş olmasına rağmen, bahsi geçen on iki kişiden yarısı devletten finansal destek alamamıştır. Soydaş olarak adlandırılıp finansal destek alamamak Bulgaristan'a geri dönüşü tetiklemiş ve söz konusu göçmenler kimliklerini soydaş olarak kuramamışlardır.

> İzmir'de Hasanağa Bahçesi diye bir park var. Devlet, göçmenlerin kalması için orada bir yer hazırladı. Üç hafta boyunca orada kaldık. Kaldığımız yer çok kalabalıktı. Finansal destek alamadık devletten ama yatak ve yemek verdi bize. Ama o üç hafta çok kötü geçti. Sonra bazı göçmenlerin döndüğünü

> duyduk. Eşimle konuştuk ve çocuklarımızın geleceği için döndük. Türkiye'de iyi bir yaşam kuramazdık.

Dönemin başbakanının, Bulgaristan'daki tüm Türkler gelene kadar sınır açık kalacaktır beyanına rağmen, Türkiye Devleti bir süre sonra sınırlarını kapatmıştır. Türkiye sınırlarını kapattıktan sonra, Bulgaristan Türkleri için yalnızca iki seçenek kalmıştır: biri vize başvurusunda bulunmak, diğeri ise sınırı yasadışı yollarla geçmek. Vize başvurusu yapıp sınırdan geçenler yasal göçmen olarak görülmüş; vize süreleri bittikten sonra ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmış olmalarına rağmen, bir süre sonra vatandaşlık hakkı kazanmışlardır. Vize başvurusunda bulunamayanlar ise resmi bir izin olmaksızın sınırı geçmişlerdir. Unutulmamalıdır ki, hükümetler tarafından atfedilen yasadışılık bazı göçmenleri "yasadışı toplumsal alana" sokmakta ve onların açlığı, işsizliği, şiddeti, hatta ve hatta ölümü tecrübe etmek zorunda bırakılmalarına neden olmaktadır (De Genova, 2002, s. 427). Anavatanını Türkiye olarak gören göçmen kadınlardan biri, Türkiye kapılarını kapattığı için ailesi ile birlikte 1989'da göç edemediğinden, ancak hem baskının hem de maddi zorlukların etkisiyle daha fazla Bulgaristan'da kalamayacağından ve vize almanın da zorlaşmasından dolayı sınırı yasadışı yollarla geçtiğinden bahsetmiştir:

> Bulgaristan'da evimi bıraktım. Bu tabii ki travmatik bir olay ancak sınırı geçtiğimde, Türkiye'de yaşayabileceğimi düşünmüştüm. Bu düşünce beni iyi hissettirdi. Türkiye'de zorluk çekeceğimi biliyordum. Türkiye'de yeni bir hayata başlamanın kolay olmayacağını biliyordum. Fakat önemli değildi. Karşılaştığım zorluklara rağmen bir yıl boyunca Türkiye'de çok mutlu oldum. Ancak kocam hasta oldu. Hastaneye gitsek çok fazla para harcamamız gerekirdi çünkü Türkiye vatandaşı değildik. Öncelikle kocam döndü. Üç ay bekledim. Hükümet bizlerin durumunu anlar sandım. Anlamadı. 1992'de Bulgaristan'a döndüm.

Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının göçmenlik deneyimi—yani soydaş, yasal ya da yasadışı göçmenlik deneyimi—söz konusu kadınların Türkiye'ye ne zaman göçtükleri ile doğru orantılıdır. Soydaş olanların olmayanlara nazaran kendilerini göç sonucu "evde" hissedebilmeleri daha mümkünken, yasadışı göçenler veya yasal olup devlet yardımına mazhar olmayan göçmenler için göç deneyimi evde olmaya değil, "ev"i terk edip çeşitli zorluklar sebebiyle kaçmak zorunda kaldıkları ülkeye geri dönmeye yol açar. Kısacası, Bulgaristan Türklerinin göçünü anlamlandırabilmek için, şu sorunun cevabına bakmak gerekir: Bulgaristan Türkleri, Türkiye Devleti sınırının kapısını kapattıktan ve Bulgaristan Türklerini *soydaş olarak görmekten vazgeçtikten* sonra mı yoksa önce mi Türkiye'ye göçmüşlerdir? Unutulmamalıdır ki, vatandaş olmak, yasal göçmen olmak veya yasadışı göçmen olmak göç deneyimini belirleyen en önemli etmenlerdendir. Bu deneyimler yazının son bölümde göreceğimiz gibi, göçmenlerin öz-kimlik algıları üzerinde önemli etkiler bırakacak, göçmenlerin ev sahibi ülkede ya da anavatanlarında kendilerini nasıl algıladıklarını belirleyecek, hatta hangi ülkeyi anavatanları olarak algıladıklarını şekillendiren etmenlerden biri olacaktır. Bu da bize soydaş olmanın, dolayısıyla vatandaş olmanın, muğlaklığını göstereceği gibi, anavatan ve vatana-dönüş kavramlarının da sorgusuz sualsiz genellemeler üzerine oturtulamayacağını öğretecektir. Başka bir deyişle, tikel etnografyanın önemini vurgulayacaktır.

İstemli ya da İstemsiz Göçmen Olmak

Dönüş göçünün kavramsallaştırılmasında farklı yaklaşımlar vardır. Örneğin Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının deneyimleri "neo-klasik yaklaşım," "iş göçünün yeni ekonomi yaklaşımı" veya "yapısal yaklaşım" ile analiz edilebilir (bkz. Cassarino, 2004) Ancak bahsi geçen yaklaşımlar göçü, göç edenlerin—mülteci olmadıkları müddetçe—bunu kendi istemleri doğrultusunda yaptığını varsayar. Ne var ki her göç istemli olmadığı için bu yaklaşımlar bazı göçmenlerin durumunu analiz etmede yeterli değildir. Ayrıca, bir geri dönüşün istemli olup olmadığını analiz edebilmek için, ölçülebilmesi neredeyse imkânsız olan bireysel deneyimler üzerine odaklanmak gerekmektedir (Black ve diğerleri, 2004, s. 12). Bu imkânsızlık, dönüş göçü literatüründe, istemsiz göç ile zorunlu göçü, istemsiz göçmenler ile de mültecileri

özdeşleştirme eğiliminin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Başka bir deyişle, istemsiz göç, ev sahibi ülkedeki siyasi krizden veya zulümden kaçmak gibi objektif verilerle analiz edilebilen göçe indirgenmektedir (bkz. Blitz ve diğerleri, 2005; Chimni, 2004; Kleist, 2017; Schreuder; 1996; Van Hear, 1995; Webber, 2011). Ne de olsa göç eden birinin mülteci olup olmadığını belirlemek, "istemsizlik" gibi sübjektif kavramlarla çalışmaktan çok daha kolaydır. Bazı araştırmacıların, mültecilerin ev sahibi ülkedeki yabancı düşmanlığı yapan medyadan etkilenip etkilenmediklerini anlamak için "istemsiz göç" adlı yeni bir kategori oluşturmalarının nedeni de budur: sübjektif istemsizliği objektif verilerle ölçülebilir deneyimlere indirgemek (bkz. Blitz ve diğerleri, 2005, s. 197). Böyle bir indirgeme, mülteci olmayan, ailelerinin fiziksel müdahalesi olmadan *fakat göç ettikleri ülkeye duygusal olarak geri dönmeye zorlanmış* bireylerin durumunu anlamamızı zorlaştırmaktadır. İstemsiz olarak Bulgaristan'a geri dönüş yapan Bulgaristan Türkü göçmen kadınları mülteci değildir. Söz konusu kadınların geri dönmelerinde, Türkiye'de maruz kaldıkları "yabancı" düşmanlığının da "yabancı" düşmanı medyanın da Türkiye'nin siyasi koşullarının da etkisi olmamıştır.

Bahsi geçen göçmenlerin geri dönüş kararı çoğunlukla aile arasında alındığı için, sadece *istemli göçmenler* ve *mülteciler* veya *istemsiz göçmenler* arasında değil, *bireysel* ve *ailesel* göç arasında da ayrım yapmak, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının geri dönüş deneyimlerini anlamak ve bahsi geçen göçleri sınıflandırmanın zorluğunu kavramak adına önemlidir. Detaya inecek olursak; mülakat yapılan kadınların hiçbirinin *fiziksel anlamda zorlanarak* geri dönmedikleri göz önünde bulundurulduğunda, geri dönüşleri istemli olarak değerlendirilebilir. Fakat yapılan mülakatlar göstermiştir ki, dönüş kararı kadınların fikirleri göz önünde bulundurulmadan alınmış ve fiziksel olarak değil *fakat duygusal olarak* aile üyeleri tarafından Bulgaristan'a geri dönmeye zorlanmışlardır. Ailesel ve bireysel göç arasında ayrım ancak bireylerin deneyimlerine detaylı bir şekilde odaklanarak mümkün olabilir. Bireylere ve onların deneyimlerine odaklanmadığımızda, yani tikel etnografya yapmadığımızda, ailenin kararının bireyin kendi kararı olduğu ve Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının istemli bir şekilde Bulgaristan'a geri döndükleri gibi bir sonuca varılabilir. Özellikle ataerkilliğin hüküm sürdüğü ailelerde, erkeklerin kararı ailenin kararı olarak kabul edilebilir ve geri dönüş göçünün istemli olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla, odak noktasının kadın olduğu akademik çalışmalarda, tikel etnografya daha önemli hale gelmektedir. Tikel etnografya, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının Bulgaristan'a geri dönüşleri ile ilgili genellemeler yerine birey odaklı cevaplar verecektir. Aşağıdaki alıntılardan da anlaşılacağı gibi, bazı göçmenler ataerkil toplumlarda ekonomik gücün erkeklerde olmasından ve çeşitli duygusal baskılardan dolayı *istemleri dışında* Bulgaristan'a geri göçen *ama mülteci olmayan* bireylere tekabül etmektedir:

> Bulgaristan'dan göç ettikten sonra, ölene kadar Türkiye'de kalacağımızı düşünmüştüm ama eşim bir müddet sonra Bulgaristan'a dönmeye karar verdi. Çok şaşırmıştım ve çocuklarının yanında olduğunu söyleyerek fikrini değiştirmeye çalıştım. Kararının nedenini sordum ama söylemedi. Tek bir şey söyledi, bu da beni çaresiz bıraktı. Bulgaristan'a geri dönmek istemediğim takdirde, Türkiye'de kalabileceğimi söyledi. Bu nasıl mümkün olabilir? Kocam hastaydı ve onu yalnız bırakamazdım. Geri dönmek istemedim, ancak dönmek zorunda kaldım.

> 2011'de Bulgaristan'a döndük ve çifte vatandaşlığa sahibiz. Ama bu hiçbir şeyi değiştirmiyor. Eşim emekli olduktan sonra dönmeye karar verdi. Nadiren Türkiye'ye gidiyoruz, sadece ziyaret için; çünkü eşim Türkiye'deki evimizi sattı. Türkiye'ye taşındıktan sonra çok çalıştım ve anavatanımızda [Türkiye] vakit geçirmemin zamanı gelmişti. Ancak eşimin kararına karşı koyamadım.

> Eşim çocuklarımızın geleceği için Bulgaristan'da bir ev almamız gerektiğini söyledi. Evi satın aldık. Başlangıçta çoğunlukla Türkiye'de kalıyorduk. Dört yıl önce İzmir'deki evimizi kiralamaya karar verdi. Geri dönmek istediğimde yapamadım. Kiracılar vardı. Geçen yıl evimizi sattı. Sahip olduğumuz tek ev bu ev. Yani buradan öteye gitme fırsatı yok benim için.

Bireysel deneyimlere odaklanarak tikel etnografya yapmak, istemli göç ile istemsiz göç, duygusal anlamda zorunlu göçe maruz bırakılan göçmen ile mülteci ve son olarak, bireysel göç ile ailesel göç arasındaki ayrıma dikkat çekerek, mülteci olmayan göçmenlerin istemli bir şekilde ülkelerine geri döndükleri varsayımını ortadan kaldırır. Bu varsayım, sadece dönüş göçü literatürü ile sınırlı değildir. Azınlık hakları literatüründe de benzer varsayımları bulmak mümkündür. Örneğin, bahsi geçen literatürün en önemli isimlerinden Will Kymlicka, azınlıkları "ulusal azınlıklar" ve "göçmenler" olarak iki gruba ayırmış; göçmenlerin, ulusal azınlıkların aksine, kendi kültürlerini bireysel ve ailesel göç sonucu *istemli olarak* terk ettiklerini iddia edip, kültürel haklar konusunda ulusal azınlıkları göçmenlere kıyasla daha fazla hak sahibi ilan etmiştir (Kymlicka, 1995, s. 96). Bu da demektir ki mülakat yapılan Bulgaristan Türkü göçmen kadınlardan bazılarının istemsiz bir şekilde Bulgaristan'a geri döndüklerini belirtmeleri, sadece istemli ve istemsiz göç arasında değil, ulusal azınlıklar ile göçmenler arasında da genel-geçer ayrımlar yapmanın zor olduğunu gösterecektir (Karademir, 2017). Ayrıca, aşağıda göreceğimiz gibi, bahsi geçen zorluklar "geleneksel sosyal bilim açıklamaları"nın bir başka varsayımını, "anavatan" kavramını da sorunsallaştıracaktır. Kısaca söyleyecek olursak; Bulgaristan Türkü göçmen kadınların geri dönüş deneyimleri ve nasıl (istemli/istemsiz) geri döndükleri onların öz-kimlik oluşumlarını ve anavatan algılarını şekillendirmektedir. Zira mülakat yapılan kadınların istemli/istemsiz geri dönüşleri şu an yaşadıkları yerde kendilerini nasıl algıladıklarını, yani kendilerini Bulgaristan'ın "yerlisi" olarak mı yoksa "yabancısı" olarak mı gördüklerini belirleyen etmenlerin başında gelmektedir.

"Yerlisi" ya da "Yabancısı" Olmak

İlgili literatürde geri dönüş göçü çoğunlukla göçmenlerin anavatanlarına geri dönmesi olarak tanımlanır (Gmelch, 1980, s. 136). Bu tanıma göre Bulgaristan'a geri dönen Bulgaristan Türklerinin anavatanı Bulgaristan'dır. Fakat saha çalışmasının sonuçları göstermiştir ki, anavatanın kesin ve değişmez bir tanımı olması, özellikle bireylerin deneyimleri göz önünde bulundurulduğunda, imkânsızdır. Zlatko Skrbiš'in de dediği gibi, "anavatanlar basit bir coğrafi tanım değil, politik ve kültürel faktörlerden etkilenen mekânsal terimlerdir" (1999, s. 38). Bu sebeple, anavatan algısı, bahsi geçen kadınların hem Bulgaristan'da hem de Türkiye'deki deneyimlerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Mülakat yapılan on dokuz kadından hepsi Türk ve Bulgaristan'da doğmuş olmasına rağmen, *istemlice* Bulgaristan'a geri dönen on göçmen anavatanını Bulgaristan olarak görürken, *istemsizce* geri dönen dokuz göçmen anavatanını Türkiye olarak görmektedir.

William Safran'ın sunduğu diaspora üyelerinin özelliklerini referans alarak (bkz. 1991, s. 83-84), Bulgaristan'a istemlice geri dönenleri Türkiye'deki kalış süreleri boyunca diaspora üyeleri olarak adlandırabiliriz. İstemli göçmenler, Bulgaristan'daki rejimden dolayı Türkiye'ye göçe zorlanmış ve "anavatanlarından" kopmuşlardır. Onlar Bulgaristan'ı "vaat edilmiş topraklar" olarak görmüş ve Türklere karşı "Yeniden Doğuş Süreci" ile birlikte oluşan ayrımcı tavrın biteceği günü beklemişlerdir. Ayrıca Bulgaristan Türkleri ile Türkiyeli Türkler arasındaki kültürel farklar, söz konusu kadınların Türkiye'de ötekileştirilmelerine sebep olmuş, bu yüzden de bu kadınlar kendilerini Türkiye'de "yabancı" olarak algılamışlardır. Sonuç olarak, söz konusu göçmenlerin Bulgaristan'a *istemli göçleri*, onların anavatan özlemini dindirmiştir. Aşağıdaki alıntının sahibi çifte vatandaşlığa sahip olan 1989 yılında göç etmiş yasal bir göçmene aittir. Fakat yaşadığı ayrımcılık kimliğini soydaş olarak kuramamasına neden olmuş; bu da anavatan algısını belirlemiştir.

> Türkiye'de tekstil fabrikasında çalışırdım. Hiç arkadaşım yoktu. Evden sabah 5.30'da çıkardım çünkü iş yerim çok uzaktı. Gece geç vakit eve gelirdim. İş arkadaşlarım Bulgar olduğumu söyleyerek hep dışladı beni. Bir gün dayanamadım, ağlamaya başladım ve patronum gördü, neden ağladığımı sordu. Ben de dedim ki "Bana Bulgar diyorlar. Evimi bıraktım geldim buraya Türk olduğum için. Bulgar olsam 'Yeniden Doğuş Süreci'ni yaşamazdım." Patronum çok kızdı ve iş arkadaşlarıma dedi ki: "Buraya geldiler, çalışıyorlar ve kazandıkları para ile ilgili olarak hiç şikâyet etmiyorlar. Eğer bir daha soydaşlarımıza karşı ayrımcılık devam ederse, o zaman görürsünüz ayrımcılığı." O günden

> sonra bana bir daha Bulgar demediler ama biliyorum ki bizi hiç kabul etmediler. Kısacası, Bulgaristan'da Türk, Türkiye'de Bulgar oldum. Kimim ben? Bulgaristan'da Türk olmayı tercih ettim.

Clifford'a göre, doğdukları kültür ve gelenekler diasporadaki kadınlar üzerinde oldukça etkilidir (1994, s. 314). İstemli göçmenler, her ne kadar sonunda ayrımcılığa uğrasalar da ne iş sahibi olmaktan ne de giyim tarzlarından vazgeçmişlerdir. Bunun sebebi, çalışan olmak gibi giyim tarzının da Bulgaristan'daki yaşamlarından dolayı şekillenmiş kimliklerinin ayrılmaz bir parçası olmasıdır.

> Türkiye'deki Türkler bizi yabancı olarak gördüler, dışladılar. Bu dışlanma beni başlarda çok korkuttu. Göçten sonraki üç yıl boyunca ne dedilerse sustum. Arkamdan çok konuştular. Mesela giyim tarzım hakkında konuşurlardı. Bulgaristan'da kimsenin haddine değildir benim etek boyum hakkında konuşmak. Çalışmam da mahallemde çok sorun yaratırdı. Yaşadığım yerde sadece Bulgaristan Türkleri çalışırdı. Bizden sonra çalışan kadına alıştılar.

Doğdukları ülkeden Bulgaristan'ın siyasi yapısından dolayı göç etmelerine rağmen Bulgaristan'a istemsizce geri dönenler, şu an Bulgaristan'da yaşadıkları ve anavatanlarını Türkiye olarak gördükleri için diaspora üyesi olarak adlandırılmalı mıdır? Her ne kadar "Yeniden Doğuş Süreci"nin bir sonucu olan 1989-Zorunlu Göçü ile doğdukları yerden kopmuş olsalar da bu süreç onların anavatanları olan Türkiye'ye kavuşmalarını sağlamıştır. Daha da önemlisi, Bulgaristan'a, komünist rejimin yıkılmasıyla birlikte Türklerin yaşayabileceği daha rahat bir ortam oluştuğu için değil, aile üyelerinin zorlamasıyla dönmüşlerdir. İstemsiz dönüşleri anavatanlarını bırakmalarına sebep olmuş, Bulgaristan'da kendilerini "yabancı" olarak algılamış, Türkiye'ye özlem her geçen gün artmış ve umutları tükense de bir gün Türkiye'ye dönüp sürgünlerinin biteceği günü beklemeye başlamışlardır. Anavatanlarının güvenliği de refahı da her zaman gündemleri olmuş, Türkiye ile ilişkileri "toplumlararası etnik bilinç ve dayanışma" oluşturmalarına sebep olmuştur. Bu sebeple, Türkiye'de de Bulgaristan'da da diğerleri kadar Türk olduklarını vurgulamışlardır. Anavatanlarını Türkiye olarak gördüklerinden, Bulgaristan'da doğmalarına rağmen kendilerini orada "yabancı" olarak algılamalarından ve Bulgaristan'a geri dönüşleri kendi istemleri dışında gerçekleştiğinden, söz konusu istemsiz göçmenler Bulgaristan'ın diaspora üyeleri olarak görülmelidir.

> Bulgaristan'da doğdum, Bulgaristan'da büyüdüm, Bulgaristan'da evlendim, Bulgaristan'da anne oldum. Çok da iyi Bulgarca konuşuyorum ama Türkiye benim anavatanım. Yabancı gibi hissetmek kahredici bir durum. Her yerde bunu hissediyorum.

Sonuç olarak, geri dönüş türü ile anavatan algısı arasında sıkı bir bağ vardır. Ancak yukarıda gördüğümüz gibi, Bulgaristan'a geri dönen Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının sadece geri dönüş türü, anavatan algısı ve kendilerini şu veya bu ülkenin yerlisi/yabancısı olarak algılamaları gibi öz-kimlik algılarındaki çeşitliliğe ek olarak, bahsi geçen kadınların göç deneyimi çifte yük, yasallık ve ataerkillik üzerinden de çeşitlenmektedir. Dolayısıyla, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının anavatan algısının, hangi sosyal ve ekonomik sınıfa dâhil olduklarına, Türkiye'de soydaş olarak kabul edilip edilmediklerine, yasal göçmen olup olmadıklarına, göçten sonra Türkiye Devleti'nden maddi destek alıp almadıklarına ve ev işlerinde yardıma mazhar olup olmadıklarına bağlı olarak da çeşitlilik göstermesini beklemek için yeter sebep vardır. Çeşitli nedenlerle çeşitlenen öz-kimlik algıları, geri dönüşün farklı nedenleri olduğu gerçeği ve anavatan algısındaki farklılıklar, Bulgaristan Türkü göçmen kadınlar hakkında herhangi bir genelleme yapmanın imkânsızlığını gözler önüne sermektedir. Kısacası, her birey bir vaka incelemesidir ve vakaları incelemeyen genelleştirmeler yapmak, yani tikel etnografya yapmamak, sosyal bilimlerde kabul edilemez genelleştirmeler yapma tehlikesini doğurmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, ilk olarak, *sabit bir* Bulgaristan Türkü göçmenliğinin ve kadınlığının olmadığı, onların sınırın iki yakasındaki *farklı* deneyimlerine odaklanılarak gösterilmiştir. Bu deneyimler, çifte yük algılarına, Türkiye'ye ne zaman göç ettiklerine, Bulgaristan'a istemli/istemsiz geri dönmüş olmalarına ve kendilerini Bulgaristan'ın "yerlisi" mi "yabancısı" mı olarak gördüklerine bağlı olarak farklılaşmaktadır. İkinci olarak, hem soydaşlığın muğlak bir kavram olduğu hem de 1989-Zorunlu Göçü boyunca yetkililerce dillendirilen anavatan kavramının göreceliği, soydaşların yaşadığı ayrımcılık ve soydaş olmayı birkaç ay ile kaçıran yasadışı göçmenlerin deneyimleri üzerinden detaylandırılmıştır. Üçüncü olarak, istemsiz bir şekilde Bulgaristan'a geri dönen Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının deneyimlerine değinerek, sadece mültecilerin değil göçmenlerin de istemleri dışında yaşadıkları ülkeden duygusal olarak göçe zorlanabilecekleri üzerinde durulmuştur. Son olarak ise, Bulgaristan'da doğmalarına, Bulgaristan Hükümeti tarafından benzer baskılara maruz kalmalarına, Türkiye'ye göç etmelerine ve Bulgaristan'a geri dönmüş olmalarına rağmen, mülakat yapılan Bulgaristan Türkü göçmen kadınlarının farklı anavatan algıları olduğu gösterilmiştir. Sonuç olarak, tikel etnografya ile genelleme yapmanın önüne geçilmiş; *soydaşlık, istemsiz göç* ve *anavatan* gibi kavramlar hakkındaki geleneksel sosyal bilim açıklamalarının genel-geçer varsayımları sorunsallaştırılmıştır.

Kaynakça

Abu-Lughod, L. (1990). Can there be a feminist ethnography. *Women and Performance: A Journal of Feminist Theory, 5*(1), 7-27.

Abu-Lughod, L. (1991). Writing against culture. R. G. Fox (Ed.), *Recapturing anthropology: Working in the present* içinde (ss. 137-162). New Mexico: School of American Research Press.

Amnesty international report (1986). London: Amnesty International Publications.

Black, R., Koser, K., Munk, K., Atfield, G., D'Onofrio, L. ve Tiemoko, R. (2004). *Home office online report: Understanding voluntary return* (Rapor No. 50, 04).

Blitz, B.K., Sales, R. ve Marzano, L. (2005). Non-voluntary return? The politics of return to Afghanistan. *Political Studies,* 53, 182-200.

Cassarino, J. P. (2004). Theorising return migration: The conceptual approach to return migrants revisited. *International Journal on Multicultural Societies, UNESCO, 6*(2), 253-279.

Chimni, B. S. (2004). From resettlement to involuntary repatriation: Towards a critical history of durable solutions to refugee problems. *Refugee Survey Quarterly, 23*(3), 55-73.

Clifford, J. (1986). Introduction: Partial truths. J. Clifford ve G. E. Marcus (Eds.), *Writing culture: The poetics and politics of ethnography* içinde (ss. 1-26). Berkeley: University of California Press.

Clifford, J. (1994). Diasporas. *Cultural Anthropology, 9*(3), 302-338.

Crampton, R. J. (1997). A concise history of Bulgaria. New York: Cambridge University Press.

Danış, D. ve Parla, A. (2009). Nafile soydaşlık: Irak ve Bulgaristan Türkleri örneğinde göçmen, dernek ve devlet. *Toplum ve Bilim,* 114, 131-158.

De Genova, N. (2002). Migrant "illegality" and deportability in everyday life. *Annual Review of Anthropology*, 31, 419-447

Dimitrov, V. (2000). In a search of a homogenous nation: The assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984-1985. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe, 1*(4), 1-22.

Elchinova, M. (2005). Alien by default: The identity of the Turks of Bulgaria at home and in immigration. R. Detrez ve P. Plas (Ed.), Developing cultural identity in the Balkans: Convergence vs. divergence içinde (ss. 87-110). Brussels: P.I.E.-Peter Lang.

Eminov, A. (1990). There are no Turks in Bulgaria: Rewriting history by administrative Fiat. K. H. Karpat (Ed.), *The Turks of Bulgaria: The history, culture, and political fate of a minority* içinde (ss. 203-222). Istanbul: The Isis Press.

Eminov, A. (1997). Turkish and other Muslim minorities of Bulgaria. London: Hurst and Company.

Eminov, A. (1999). The Turks in Bulgaria: Post-1989 developments. *Nationalities Papers, 27*(1), 31-55.

Ghodsee, K. (2004). Red Nostalgia? Communism, women's emancipation and economic transformation in Bulgaria. *L'Homme: Zeitschrift fur Feministische Geschichtswissenschaft (Journal for Feminist History), 15*(1), 23-36.

Gmelch, G. (1980). Return migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, 135-159.

Hochschild, A. ve Machung, A. (2012). *The second shift: Working families and the revolution at home*. New York: Penguin Books.

Höpken, W. (1997). From ethnic identity to ethnic mobilisation: The Turks of Bulgaria before, under and since communism. H. Poulton ve S. Taji-Farouki (Ed.), *Muslim identity and the Balkan state* içinde (ss. 54-81). London: Hurst & Company.

Karademir, A. (2017). Non-chauvinist multiculturalism: A critical encounter between Butler and Kymlicka on the way to the emancipationist model of minority rights. *The Philosophical Forum: A Quarterly*, 48, 4, 423-448.

Karpat, K. H. (1990). By way of introducing this issue: Bulgaria's methods of nation building – the annihilation of minorities. K. H. Karpat (Ed.), *The Turks of Bulgaria* içinde (ss. 1-22). Istanbul: The Isis Press.

Kasli, Z. ve Parla, A. (2009). Broken lines of illegality and the reproduction of state sovereignty: The impact of visa policies on Turkish immigrant from Bulgaria. *Alternatives: Global, Local, Political*, 34, 2, 203-227.

Kılıçlı, G. (2017). *The mystery of return to Bulgaria: Analyzing self-identity construction of Bulgarian Turkish immigrant women through their everyday life experiences on the two sides of the border*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.

Kleist, N. (2017). Disrupted migration projects: The moral economy of involuntary return to Ghana from Libya. *The Journal of the International African Institute, 87*(2), 322-342.

Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. New York: Oxford University Press.

Laber, J. (1987). *Destroying ethnic identity: The Turks of Bulgaria (A Helsinki Watch Report)*. New York: Human Rights Watch.

Mahon, M. (1999). The Turkish minority under communist Bulgaria – politics of ethnicity and power. *Journal of Southern Europe and the Balkans Online, 1*(2), 149-162.

Nitzova, P. (1997). Bulgaria: Minorities, democratization, and national sentiments. Nationalities Papers, *25*(4), 729-739.

Parla, A. (2003). Marking time along the Bulgarian-Turkish border. *Ethnography, 4*(4), 561-575.

Parla, A. (2009). Remembering across the border: Postsocialist nostalgia among Turkish immigrants from Bulgaria. *American Ethnologist, 36*(4), 750-767.

Poulton, H. (1991). *The Balkans – minorities and states in conflict*. London: Minority Rights Publications.

Safran, W. (1991). Diasporas in modern societies: Myths of homeland and return. *Diaspora, 1*(1), 83-99.

Schreuder, Y. (1996). Report of the salzburg seminar session, "Involuntary migration," Held in Salzburg, Austria, July 8-15, 1995. *The International Migration Review, 30*(3), 803-808.

Skrbiš, Z. (1999). *Long-distance nationalism: Diasporas, homelands and identities*. Sydney: Ashgate.

Şimşir, B. (1990). The Turkish minority in Bulgaria: History and culture. K. H. Karpat (Ed.), *The Turks of Bulgaria* içinde (ss. 159-178). Istanbul: The Isis Press.

Van Hear, N. (1995). The impact of the involuntary mass 'Return' to jordan in the wake of the gulf crisis. *International Migration Review, 29*(2), 352-374.

Vasileva, D. (1992). Bulgarian Turkish emigration and return. *International Migration Review, 26*(2), 342-352

Webber, F. (2011). How Voluntary are Voluntary Returns? *Race and Class, 52*(4) 98-107.

Zhelyazkova, A. (2001). Bulgaria in transition: The Muslim minorities. *Islam and Christian-Muslim Relations, 12*(3), 283-301.